

УДК 008:316.7

К. А. Іванова,

кандидат соціологічних наук, доцент,
проректор з науково-педагогічної (виховної) роботи
(Національний фармацевтичний університет яке місто, м. Харків)

КУЛЬТУРФІЛОСОФСЬКІ ПІДХОДИ ДО АНАЛІЗУ КУЛЬТУРНИХ ЗМІН

У статті аналізуються проблеми вивчення процесів, які відбуваються у культурі, а саме проблеми культурних змін. Акцент зроблений на культурфілософських підходах, що дозволяє зосередитись на таких проблемах, як пізнання загальних законів культурогенезу, діалектика змін та становлення, визначення культури та культурних цінностей, а також їхнього змісту, співвідношення культури та цивілізації.

Про складність і неоднозначність процесів, які відбуваються у культурі сьогодення, свідчить відсутність єдиного погляду на їхню природу у середовищі дослідників, експертів, аналітиків. Деякі з них пов'язують зміни у культурі з глобальною експансією західних цінностей ("вестернізація"), котрі часто асоціюються, насамперед, з американським способом життя ("американізація"). Інша група дослідників звертає увагу на стрімку експансію певних зразків східної культури у західний світ ("орієнталізація").

Культурні зміни є безпосереднім об'єктом філософії культури як філософської дисципліни, "що вивчає культуру у всій багатоманітності її історичних форм та багатогранності структурних специфікацій" [1: 687]. Разом із тим філософія культури як міждисциплінарна сфера досліджень перебуває у тісному взаємозв'язку з такими дисциплінами, як філософія історії, соціологія культури, етнографія, культурна антропологія, народознавство тощо. На відміну від конкретно-наукового вивчення культурних феноменів та їх змін у межах того чи іншого дослідницького підходу, філософія культури розглядає сукупність загальних і методологічних проблем культури засобами філософії. Таким чином, розвиток філософії культури відбувається у тісному зв'язку з конкретними культурологічними дослідженнями. Крім того, філософія культури досліджує загальні методологічні засади культурологічних досліджень. Водночас, дисципліни культурологічного циклу орієнтуються на методологічні та світоглядні установки філософії культури як на основу, своєрідний "каркас" конкретних досліджень.

Відповідно і філософія культури (культурфілософія) не може бути редукована до якогось із розглянутих раніше підходів, а саме еволюціоністського, функціонального чи дифузійністського. Також неправомірно зводити філософію культури до матеріалістичного розуміння історії та формаційного підходу (марксизм), що розвивається в його межах, оскільки цикли розвитку культури не збігаються безпосередньо з етапами історичного розвитку та змінами суспільно-історичних формацій.

Мета даної статті полягає у визначенні природи, особливостей, тенденцій, механізмів і рушійних сил змін як сутнісної характеристики культури.

Філософія культури зосереджується на таких проблемах, як пізнання загальних законів культурогенезу, діалектика змін та становлення, визначення культури та культурних цінностей, а також їхнього змісту, співвідношення культури та цивілізації тощо. У певному сенсі філософія культури, як зазначалося раніше, претендує на побудову синтетичної теорії культури.

Значний внесок у розвиток філософії культури зробили М. Я. Данилевський, К. Леонт'єв, О. Шпенглер, А. Тойнбі. Вони розглядали різноманітні культури як самодостатні "організми", життєвий цикл яких розгортається відповідно до внутрішніх законів розвитку.

Відповідно до такого погляду кожна культура переживає народження, зростання, розквіт та смерть. Смерть культури настає в результаті розпаду цільових причин її розвитку. М. Я. Данилевський вважав, що основу культури становить етнічний чинник. Культури не можуть впливати одна на одну, тобто він заперечував можливість культурної дифузії. Водночас, культурний процес уявлявся йому достатньо динамічним. Припускалося, наприклад, існування культур-санітарів, які виконують функцію "усування" культур (цивілізацій), які віджили своє або застаріли. Для опису "життєвого циклу" культур використовувалися також аналогії з динамікою фізіологічного процесу. Культура як певна цілісність поділялася на "життєздатні" культурно-історичні типи, що перебувають у неперервній боротьбі як між собою, так і з природою [2: 478].

М. Я. Данилевський розглядав як джерело культурних змін різноманітні види діяльності – релігійну, культурну, політичну й економічну, причому до культурної діяльності він включив "здобування й обробку предметів зовнішнього світу" для потреб людини. Наполягаючи на циклічності у розвитку культур, М. Я. Данилевський не заперечує й чинник лінійної еволюції, стверджуючи стадіальність у розвитку культур: спочатку виникли автохтонні культури, а потім –

"одноосновні" та "багатоосновні" типи культур, наприклад германо-романський. Проте джерела розвитку вихідних – "автохтонних" культур – російський мислитель не називає.

Джерелом культурних змін М. Я. Данилевський вважав протиріччя, що виникають між різними видами діяльності, наприклад між політичним та економічним життям. Для подолання протиріч і створення "чотирьохосновного" культурно-історичного типу, до якого він відносив, насамперед, російську культуру, недостатньо лише розімкнути циклічну еволюцію культурно-історичних типів. Неповнота реалізації програми розвитку призводить до занепаду, згасання тих чи інших культурно-історичних типів, негативних змін у них, тоді як повноцінна та всебічна реалізація всіх видів діяльності має сприяти еволюції телеологічного (цілеспрямованого) типу. Однак джерела цілепокладання М. Я. Данилевський також не розкриває.

К. Леонтьєв також дотримувався ідеї замкненого самодостатнього розвитку культур. Правда, чинником, який визначає ідентичність культури, він вважав (хоч і не завжди послідовно) релігію. Процес розвитку, у тому числі й культури, учений розглядав як поступовий перехід від простого до складного, від простоти до оригінальності. При цьому спеціально наголошувався природний характер розвитку, що передбачає неперервність змін як на мікро-, так і на макрорівнях. Завершує процес змін культури неминуче "вторинне змішувальне спрощення" [3: 116]. К. Леонтьєв висловлює припущення про існування граничного часу існування культури (1000-1200 років). Як приклад, він наводить феномен візантійської культури, після занепаду якої окремі її елементи й зразки продовжили своє існування в інших культурах-спадкоємцях.

Німецький філософ і історик Освальд Шпенглер, наголошуючи на безпосередньому зв'язку своєї концепції із творчістю М. Я. Данилевського, втім, вкрай негативно оцінював роль залишкових елементів "попередньої" культури, яких вона має позбавлятися.

О. Шпенглер також стверджує, що людство має свої темп і тривалість життя. Існують різні форми культури, кожна з яких має власну ідею, пристрасть, життя і смерть. Русійною силою змін є душа культури, котра вирізняється, справджує себе, реалізуючи свої потенції, а потім вмирає. Мета розвитку й існування культури являє собою боротьбу з оточуючим хаосом, але коли ця мета досягається, культура вмирає, трансформуючись у цивілізацію. Цивілізація – це "застигла" культура [4: 2: 718]. Цивілізація перешкоджає розвитку нових, молодих і життєздатних культур, нав'язуючи їм застарілі форми – "псевдоморфози".

Говорячи про життєвий цикл культури, О. Шпенглер, однак, не вказує на чинники, що визначають тривалість життя культури, неминучість її згасання й занепаду. Згідно з уявленнями О. Шпенглера, культура безперервно веде боротьбу "проти зовнішніх сил хаосу та внутрішньої несвідомості, де причаїлися ці сили". Народження та розвиток конкретної культури пов'язані також із місцевістю, до якої "вона залишається прив'язаною наче рослина".

Таким чином, уявлення про життєвий цикл культури, її занепад і смерть, її боротьбу із силами хаосу є скоріше метафорою, ніж пояснюючою концепцією.

Англійський історик та соціолог А. Тойнбі також дотримувався ідеї локального розвитку культур, спираючись на фактор релігійної належності. Русійною силою розвитку він називає "виклики", на які кожна культура і цивілізація дає відповідь: одні гинуть, а інші переживають розквіт. Таким чином, зовнішні виклики спонукають до певних змін, але далеко не завжди ці зміни набувають форми адаптивної відповіді. Крім того, він роз'єднує поняття "технічний прогрес" і "розвиток" цивілізацій. На думку А. Тойнбі, цивілізація існує завдяки постійним зусиллям людини, котра і є "агентом" змін [5: 326].

Аналізуючи та розвиваючи концепцію А. Тойнбі, сучасний український культуролог Ю. В. Павленко доповнює її методологічними підходами марксизму, а саме – уявленнями про стадіальний розвиток, поняттям "осьового часу" К. Ясперса і поняттями синергетики. Синергетичний підхід використовується тут для пояснення ролі суб'єктивного чинника. Процес змін у цілому розглядається у контексті таких понять, як "адаптація до середовища", "діяльність", "міжкультурні комунікації", а самі зміни розуміються як надбудова над місцевою культурою, що підпадала під різного роду дії. Таким чином, у моменти внутрішньої напруги дія суб'єктивних чинників стає частішою та може призводити до непередбачених змінювань усієї культури як системи [6: 500].

Ф. В. Лазарева, аналізуючи концепцію А. Тойнбі, звертає увагу на активну меншість, периферійні феномени, реакції типу "виклик-відповідь", у результаті чого динаміка культури пов'язується із проблемою взаємодії на периферії цивілізації.

П. Сорокін, відомий не лише як американський культуролог, але й як соціолог, також виходив із того, що кожна велика культура являє собою "єдність або індивідуальність", яка базується на єдиному принципі – цінностях. Саме в силу такого взаємозв'язку зміни в одній сфері культури неминуче ведуть до схожих трансформацій решти складових культури [7: 1: 220]. Кожна культура послідовно еволюціонує від чуттєвого типу до ідеаціонального через низку криз, пов'язаних із руйнацією засад цієї культури. Трансформація культури не означає загибелі суспільства чи культури в цілому, а є

лише однією із форм її реалізації. У такому разі П. Сорокін вступає у полеміку з О. Шпенглером, який писав про смерть культури.

Культура розглядалася, насамперед, як одна з підсистем суспільства, що відповідає за сферу цінностей, які П. Сорокін піддавав інтерпретації у поняттях соціології. Зміну цінностей і типу культури він ототожнює зі зміною одного способу життя на інший. Життя суспільства він уявляв як безкінечну зміну типів культури. Циклічні еволюції тут пояснюються соціологічними чинниками: П. Сорокін неодноразово висловлювався не стільки про жорсткі закономірності у процесі таких змін, скільки про те, що мають місце "флуктуації" – ненаправлені коливання у соціокультурних процесах. Отже, П. Сорокін вступає у полеміку із прогресизмом, особливо марксистського типу [7: 2: 326]. Припущення про існування ненаправлених флуктуацій, які спроможні змінити напрям розвитку суспільства в цілому, є надзвичайно продуктивним у світлі розвитку подальших синергетичних концепцій.

Лев Гумільов у своїй культурфілософській концепції також дотримується думки, що єдиної загальнолюдської культури не існує. Він вважав, що наявність єдиної культури може спричинити спрощення системи, що у подальшому призведе до її затухання і загибелі. Лише велика кількість елементів, на думку Л. Гумільова, забезпечує усталеність і життєздатність системи. Зміни Л. Гумільов пов'язує зі спрощенням, яке призводить до культурної уніфікації, котра у реальності знижує варіативність відповідей системи на зовнішні виклики. Таким чином, погляди Л. Гумільова на системну природу культури методологічно пов'язані із загальною теорією систем Л. фон Берталанфі.

Головним механізмом змін культури Л. Гумільов називає пасіонарність, тобто періодичні сплески культурної творчості. Початок розвитку культури у вигляді пасіонарного поштовху пов'язувався з негентавтропією, а подальший розвиток культури здійснюється у бік ентропії [8: 297]. При цьому категорично заперечувалася можливість циклічного розвитку, оскільки фінальним етапом розвитку й існування культури є її загибель. У своїй теорії культури Л. Гумільов значну роль відводив фактору ландшафту, різноманітні трансформації якого безпосередньо можуть спричиняти зміни культурного типу. Таким чином, теорія культури Л. Гумільова належить до теорій лінійного типу.

Лінійний підхід у філософії культури розробляв і німецький філософ Карл Ясперс. Він підкреслює спільність культурної історії, що задається вступом "дрімаючих" суспільств до "осьового часу". "Осьовий час, – пише К. Ясперс, – ніби проливає світло на всю історію людства, причому таким чином, що вимальовується дещо, подібне структурі світової історії" [6: 465]. Водночас, "осьовий час свідчить про зникнення великих культур давнини, що існували тисячоліттями. Він розчиняє їх, вбирає їх у себе – незалежно від того, чи є носієм нового народ стародавньої культури чи інші народи".

К. Ясперс визнає, що для багатьох народів, які перебувають на рівні "природного" існування, зіткнення із осьовим часом означало вимирання. Джерелом руху є активність меншості, яка веде за собою решту людей. Отже, за К. Ясперсом, історія – "це постійне і наполегливе просування вперед окремих людей" [6: 478]. В умовах доби збурень і протиріч народжується особистість, а неперервне спілкування людей сприяє духовному поступу. Цей поступ стає основою тих змін, які охопили життя народів, що сприйняли ідеї "осьового часу". Водночас людська маса перешкоджає розвитку ("паралізує усі поривання"), і цим можна пояснити неоднозначний і невизначений хід історичних подій.

Західній культурі притаманна динамічність, оскільки вона допускає винятки, відступи від догм, які стають "маяками" можливих напрямів руху [6: 369]. Зіткнення протиріч, таким чином, тлумачиться як джерело динамізму західної культури, внутрішня енергія її змін. У цілому розвиток людської культури має кумулятивний характер, досягаючи "єдності цілого" у процесі еволюції людства як цілого.

Оригінальною та надзвичайно цікавою уявляється філософія культури нідерландського філософа Й. Хейзинги стосовно проблеми змін у культурі. Й. Хейзинга не пише безпосередньо про культурні зміни, але зазначає, що основу культури складає активна діяльність людини – гра як універсальна модель "перетворення" дійсності [5: 395].

Виходячи із того, що гра розглядається як головний інструмент формування культури, Й. Хейзинга трактує її як визначальний механізм відтворення, яке за своєю природою є консервативним. Отже, зміни у культурі пов'язані із втратою ігровим чинником своєї дієвості, як це трапилося, наприклад, наприкінці існування Римської імперії. Це, у свою чергу, призводить до зменшення інтенсивності змінювань у тих чи інших проявах культури, наприклад, до спрощення західноєвропейського костюму упродовж XIX–XX ст.

Однак сам принцип гри виявляється не універсальним, оскільки може бути зміщеним у процесі суспільного розвитку на другий план. Тому процес розвитку в цілому Й. Хейзинга, як і О. Шпенглер, визначає як рух від культури до цивілізації [7: 450]. Попередити занепад культури може лише щось "нове та несподіване", що з'являється наприкінці кожної доби. Правда, це "нове" може означати і зло,

тому лише зміни дійсно духовного стану людини приводять до зміни культури у сенсі виходу її із кризи.

Філософія культури Й. Хейзинги знайшла чимало послідовників. Наприклад, С. Лем також використав ігрову концепцію Й. Хейзинги для аналізу механізмів змін у культурі. Природа є джерелом "неалгоритмічних" змін. Ігровий характер культури дозволяє людині виробляти моделі можливої поведінки, які носять варіативний характер. Випадкові комплекси поведінки, що виникають безпосередньо після успішної адаптації до середовища, тільки через деякий час "костеніють" і фіксуються у нормах, однак характер цих комплексів на момент свого виникнення є випадковим, тобто, по суті, це лотерея.

Такого роду уявлення можна порівняти з "точкою біфуркації" у межах синергетичної методології. Варто зауважити, що залишається нез'ясованим, чому саме виникає смуга свободи, де можливий вибір альтернатив, які явно виходять за межі функціональної адаптації.

Позицію С. Лема у питанні щодо змін можна було б назвати синтетичною, тому що у ній відстежується спроба поєднати діяльнісний та ігровий підходи, де головним моментом змін, на думку С. Лема, є гра, можливість якої забезпечується адаптивним зусиллям спільноти. У цьому сенсі вона виступає як "надбудова", що розміщується над продуктивною діяльністю.

На думку французького філософа А. Бергсона, культура змінюється завдяки закладеній у людському розумі відкритості для змін. Свої "метафізичні" прозріння, висловлені у "Творчій еволюції", А. Бергсон пристосував до суспільства та суспільного розвитку у праці "Два джерела моралі та релігії". Зміни до суспільного життя вносить творча діяльність розуму, що протистоїть звичаю – рутинному, спрямованому на відтворення того, що вже було, і це неминуче призводить до "накопичення міазмів" [9: 227]. Універсальна творча сила, "життєвий тиск" підштовхує людину до розвитку рефлексії, котра і сприяє прогресуванню людини та суспільства.

У той же час прогресивному руху перешкоджають звичаї, соціальні імперативи, що породжуються прагненням людини до безпеки. Зміни відбуваються уривчасто, стрибками, тому й еволюція в цілому носить переривчастий характер і досягає при кожній зупинці досконалої у своєму роді комбінації.

Таким чином, А. Бергсон дотримується концепції переривчастої еволюції, що відбувається шляхом руху від однієї "стадії" розвитку до іншої. Природа та механізм такої стрибкоподібної культурної еволюції відрізняється від дарвінівської еволюції у живій природі як природничо-наукової теорії. Як засвідчує А. Бергсон, проходячи через матерію, свідомість приймає форму розуму, який виробляє знаряддя. Розум означає відірваність від біологічного життя, відкритість, яка є джерелом неперервних змінювань або проявом "творчої еволюції" у соціальному житті. Його джерелом є Бог. Виникає індивідуальність, здатна долати кордони, зумовлені матеріальністю, яка таким чином продовжує термін дії божественного діяння [9: 305]. Бог дає їй надпотужні життєві сили, які є джерелом нескінченного пориву. Індивід набуває здатності звертатися до людства в цілому. На цьому базується "динамічна мораль", мораль "відкритого суспільства" на протигагу статичній моралі закритого суспільства. Причому А. Бергсон наголошує на нероздільності внутрішньої та зовнішньої відкритості. Джерелом прогресу, за А. Бергсоном, є невелика кількість особистостей, знахідки та досягнення котрих розвиваються ушир. Природа, життя, життєвий порив – усе це фундаментальна першооснова прогресу. До того ж, під цією природою А. Бергсон розуміє "природу, що творить" Б. Спінози [9: 380].

Таким чином, різноманітні концепції і теорії філософії культури по-різному інтерпретують механізми і природу культурних змін, а також їх роль в історії людства, в історії культури взагалі.

Перспективи подальшого дослідження. Подальше дослідження культурних змін знайде практичне застосування при визначенні напрямів і механізмів культурної політики на державному та регіональному рівнях. Вони можуть використовуватись у діяльності громадських і політичних організацій України для оптимізації ефективності реалізації різноманітних культурних проєктів, програм та заходів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Головка Б. Філософія культури / Б. Головка // Філософський енциклопедичний словник. – Київ : Абрис, 2002. – С. 678–679.
2. Данилевский М. Я. Россия и Европа / М. Я. Данилевский. – М., 1991. – 478 с.
3. Леонтьев К. Византизм и славянство / К. Леонтьев // Антология культурологической мысли. – М. : РОУ, 1996. – С. 116–117.
4. Шпенглер О. Закат Европы (в 2 т.) / О. Шпенглер. – Минск : Попурри, 1999. – Т. 2. – 718 с.
5. Тойнби А. Дж. Цивилизация перед судом истории / А. Дж. Тойнби. – СПб. : Ювента, 1996. – 480 с.
6. Ясперс К. Смысл и назначение истории / К. Ясперс. – М. : Республика, 1994. – 527 с.
7. Сорокин П. А. Социальная культурная динамика : в 4 т. / Питирим Сорокин. – СПб. : РХГИ, 2000. – Т. 1-4.

8. Гумилёв Л. Н. Этногенез и биосфера Земли / Л. Н. Гумилёв. – Л., 1990. – 310 с.
9. Бергсон А. Два источника морали и религии. – М. : Канон, 1994. – 384 с.
10. Хейзинга Й. НОМО ЛУДЕНС. В тени завтрашнего дня / А. Хейзинга ; [пер. с нидерл. / общ. ред. и послесл. Г. М. Тавризян]. – М. : "Прогресс-Академия", 1992. – 464 с.

Матеріал надійшов до редакції 01.10. 2010 р.

Иванова К. А. Культурфилософские подходы к анализу культурных изменений.

В статье анализируются проблемы изучения процессов, которые происходят в культуре, а именно проблемы культурных изменений. Акцент сделан на культурфилософские подходы, что позволяет сосредоточиться на таких проблемах, как познание общих законов культурогенеза, диалектика изменений и становления, определение культуры и культурных ценностей, а также их содержания, соотношения культуры и цивилизации.

Ivanova K. A. Cultural Philosophical Approaches in the Analysis of Cultural Changes.

The article investigates problems of processes learning occurring in culture, namely problems of cultural changes. The stress is laid on the cultural philosophical approaches that allows concentrating on such issues as cognition of general cultural genesis legislation, dialectics of alterations and becoming, determination of culture and cultural values along with their content, correspondence of culture and civilization.